

УКРАЇНА В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПРОГРАМІ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ: ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАКТИКА (1919 р.)

Стаття присвячена аналізу національної програми Білого руху півдня Росії в 1919 р. Акцентовано увагу на висвітлення місця України в структурі майбутньої російської держави, розглянуто вплив ідеології білих на стосунки з Українською Народною Республікою. Наголошено, що національна програма Білого руху та її практична реалізація завадили створенню антибільшовицького альянсу з Українською Народною Республікою.

Ключові слова: Білий рух півдня Росії, Українська Народна Республіка, національна програма Білого руху, антибільшовицький альянс.

У період національно-визвольної революції 1917 – 1921 рр. Україна стала ареною боротьби різних військово-політичних режимів, що ставили за мету відновлення в тій чи іншій формі Російської імперії. Саме в цьому контексті важливим є аналіз досвіду взаємозв'язків між відцентровими та доцентровими тенденціями, які уособлювались, відповідно, національними рухами, у тому числі українським, та Білим рухом і більшовизмом. Однак, якщо централізм екстремістично налаштованих революціонерів-більшовиків достатньо висвітлений в історичній літературі, то національна програма Білого руху півдня Росії, його взаємини з різними формами української державності є практично недослідженими.

Незважаючи на важливість цього питання, стан його вивчення залишається незадовільним. Окремі аспекти національної програми Білого руху вивчали А.І.Ушаков та В.П.Федюк, які розглянули ставлення Білого руху до права націй на самовизначення [19]. Зокрема, дослідники вважають, що хворобливе ставлення білих до проголошення незалежності національними окраїнами було у своїй основі не запереченням їх права на самовизначення, а реакцією на спроби домогтися самостійного статусу без участі Росії [19, с.103]. Також О.І.Ушаков та В.П.Федюк спробували пояснити різко негативне ставлення керівництва Білого руху до незалежності України. На їх думку, мова йшла про несприйняття на ментальному рівні, оскільки сепаратизм західних чи кавказьких окраїн торкався лише імперських почуттів, а розірвання слов'янської єдності “руйнувало основи основ” [19, с.110]. В.Ж.Цветков зробив принципове, для розуміння національної політики Білого руху, зауваження про те, що недоречно говорити про панування в ідеології білих гасла відновлення єдиної неподільної Росії будь-якою ціною. Хоча воно й проголошувалося, але передбачалось надання окремим народностям автономії в межах єдиної держави [20, с.67–68]. Спробу здійснити цілісний аналіз національної політики Білого руху зробила американська дослідниця А.Процик [21]. Однак так і не були проаналізовані основні складові національної програми

Білого руху в тій частині, що стосувалась України, не визначено причин розбіжностей між теорією і практичною діяльністю білих в Україні. Висвітлення цих питань і є метою даної статті.

Перш за все слід відзначити, що в 1919 р. зазнали значних змін взаємини Білого руху півдня Росії та української державності. Це було викликано низкою причин. По-перше, падіння режиму П.П.Скоропадського й поява нового політичного чинника – Директорії Української Народної Республіки (УНР), яка діяла під соціалістичними й національними гаслами. По-друге, з'явився новий геополітичний фактор – країни Антанти, які розпочали активне втручання в громадянську війну в Росії. Визначивши своїм основним завданням боротьбу з більшовизмом, союзники зробили основну ставку на підтримку Білого руху півдня Росії. По-третє, у цей період відбулася політична й організаційна консолідація Білого руху. Після відставки отамана П.М.Краснова в січні 1919 р. виникли Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР) під командуванням А.І.Денікіна. Усе це зумовило суттєві зміни у взаєминах між Білим рухом півдня Росії та українськими національними чинниками, репрезентованими Директорією УНР.

Важливою ознакою відносин Білого руху півдня Росії з УНР, на відміну від стосунків із гетьманським режимом, також стала поява тенденції до досягнення порозуміння між ЗСПР і керівництвом УНР. Однак усі спроби країн Антанти створити антибільшовицький альянс на основі порозуміння Білого руху півдня Росії та УНР і заходи українського керівництва щодо укладення угоди з А.І.Денікіним зазнали невдачі. Головною причиною такого розвитку подій стало небажання командування ЗСПР іти на компроміс, що зумовлювалось особливостями поглядів останнього на місце України в структурі майбутньої Російської держави та на український національний рух загалом.

Перш ніж перейти до висвітлення цієї важливої проблеми, з'ясування якої необхідне для розуміння відносин Білого руху півдня Росії та УНР, слід зауважити, що термін “національна програма” Білого руху вживається умовно, оскільки за весь період його існування вона так і не була сформульована як цілісна концепція.

У цілому, ідейну основу Білого руху півдня Росії, за свідченнями учасників, складало механічне нагромадження “негативних” за своєю суттю гасел [16, с.3; 10, с.146], тобто тих, які ґрунтувалися на простому запереченні основних положень більшовицької пропаганди та протиставленні їм. Причиною такого стану речей було те, що основним принципом, на якому будувалася ідеологія Білого руху, стало “не визначення наперед” політичних, економічних, соціальних та інших питань державного устрою і внутрішнього життя Росії до остаточної перемоги над більшовиками [20, с.60]. Тобто керівництво ЗСПР першочерговим завданням ува-

жало перемогу над більшовизмом, а не вирішення політичних проблем. Єдиним винятком стало гасло відновлення єдності й неподільності Росії.

Однак після виходу ЗСПР навесні 1919 р. на операційний простір України з'явилася потреба в більш глибокій розробці концептуальних основ ідеології відбудови нової, небільшовицької Росії, яка б сприяла реалізації масштабних завдань, покладених на себе Білим рухом. Невід'ємною її складовою стало створення теоретичного підґрунтя національної політики Білого руху півдня Росії, оскільки перебування в регіонах, населених етнічними меншинами колишньої імперії, неминуче накладало відбиток на його діяльність. Основні елементи національної програми Білого руху знайшли відображення у зверненнях і наказах А.І.Денікіна, виступах окремих діячів та в результатах діяльності малоросійського відділу Підготовчої з національних справ комісії*.

Ключовими поняттями для аналізу національної програми Білого руху півдня Росії, у тій її частині, що стосувалася України, є такі: децентралізація, обласна автономія, місцеве самоврядування, культурне самовизначення.

Відновлена зусиллями Білого руху російська держава, з огляду на свої розміри, віддаленість центру від окраїн і різноманітність складових частин, повинна була будуватися на началах децентралізації управління. Під цим малася на увазі, писав професор Донського університету І.Малиновський, така система владування, коли місцеві установи є не пасивними виконавцями наказів “згори”, а приймають самостійні рішення й виконують їх [8, с.9,10]. В основу децентралізації був покладений проект поділу території держави на області, розроблений малоросійським відділом Підготовчої з національних справ комісії.

Ідея поділу Росії на області не була новою. Ще в липні 1917 р. на ІХ з'їзді партії кадетів її лідер П.М.Мілюков закликав поставити питання про надання Україні обласної автономії та розробити відповідний законопроект [17, с.53]. Проте, на думку одного з провідних діячів партії Ф.Ф.Кокоскіна, найбільші національні території (наприклад, Велико-росія та Україна) не могли бути об'єднані в одну, особливу автономну одиницю, оскільки це призвело б до відновлення всередині них колишнього централізму в управлінні, тільки з національним забарвленням [11, с.652].

Теоретики малоросійського відділу Підготовчої комісії втілили в життя цю тезу, запропонувавши поділити південну Росію (тобто Україну) на ряд автономних областей. Вони мали складатись із кількох губерній, що вирізнялися спільністю фізико-географічних, етнографічних, еконо-

* Комісія виникла в січні 1919 р. в Одесі, у квітні переїхала до Катеринодара, де її очолив В.О.Степанов. Метою її діяльності був збір матеріалів щодо національних питань і складання на їх основі аналітичних записок для потреб командування Збройних сил півдня Росії.

мічних та історико-політичних ознак [4, с.106]. У разі застосування такого принципу Україна повинна була бути поділена на три області: Південно-західний край чи Правобережна Малоросія (Київська, Волинська, Подільська губернії), Лівобережна Малоросія (Чернігівська, Полтавська, Харківська губернії), Новоросія або південна степова область (Херсонська, Катеринославська, частина Таврійської та Бессарабська губернії) [4, с.108]. Остання виділялася в окрему область, оскільки в ній “викристалізувались своєрідні форми життя та економічні відносини, які різко відрізняються від тих, що склалися у Малоросії” [9, с.117].

Критерії поділу російської держави на області були неоднаковими й варіювалися залежно від регіону. Основним їх завданням було послаблення відцентрових тенденцій та збереження єдності Росії. Так, наводить слушний приклад А.Процик, Північний Кавказ, мусульманські етнічні групи якого розглядалися як потенційно небезпечні й ворожі Росії, ділився за етнографічним принципом на декілька територіальних одиниць. Вони мали бути об’єднані з частиною російських територій у більш крупну Північнокавказьку область. В Україні ж, населеній найбільшою етнічною меншістю колишньої імперії, застосовувався протилежний принцип: етнічні межі, окреслені під час революції, мали бути стерті [21, с.122]. Тобто, за висновком сучасних російських учених, територіальна автономія, не пов’язана з національним змістом, повинна була послабити український сепаратизм [19, с.112].

Зауважимо, що влітку 1919 р. ідея поділу України на області вийшла зі сфери абстрактного теоретизування й була втілена в площині практичної політики. 29 серпня 1919 р. на засіданні Особливої Наради при головнокомандувачеві ЗСПР була прийнята постанова про створення таких областей: Київської (Київська, Чернігівська губернії), Харківської (Катеринославська, Полтавська, Харківська губернії), Новоросійської (Таврійська, Херсонська губернії) [2, с.72].

Розглядаючи проект обласного устрою Росії, не можна оминати увагою й поняття місцевого самоврядування. Воно бере свій початок також із програмних положень кадетської партії. Зокрема, ця проблема розглядалась у контексті обговорення національного питання на VIII з’їзді партії кадетів у травні 1917 р. [17, с.53]. У резолюціях з’їзду відзначалось, що територіальним союзам (губернським та обласним земствам) мають бути надані права провінційної автономії (місцевого законодавства) у певних сферах місцевого господарського, культурного й національно-культурного життя [11, с.653].

Суттю місцевого самоврядування, у розумінні управління внутрішніх справ Особливої Наради (травень 1919 р.) при головнокомандувачеві ЗСПР, було надання місцевим органам влади, на обласному й нижчих рівнях, широкої самостійності у сфері господарської та просвітницької

діяльності. Питання ж політичні, адміністративні та поліцейські функції вилучалися з компетенції місцевих органів влади [3, л.50 об].

Варто підкреслити, що політики з табору Білого руху півдня Росії та сам А.І.Денікін категорично заперечували федеративний принцип побудови російської держави. Зокрема, А.І.Денікін писав, що в командування ЗСПР “виробився твердий і незмінний погляд на національну, релігійну і культурну єдність російського народу в особі трьох його гілок – великоросійської, малоросійської та білоруської”, які відрізнялись лише місцевими особливостями [15, т.5, с.527]. Тобто це означало, що в українського народу були відсутні будь-які підстави претендувати на врегулювання своїх взаємин із Росією договірним шляхом. Управляючий відділом пропаганди та відділом законів Особливої Наради К.М.Соколов в одному зі своїх виступів восени 1919 р. заявив: “Ми ніколи не були централістами, але ми ніколи не були і федералістами. У російських умовах федералізм несе загибель відроджуваній Росії” [14]. Отже, федерація, заснована на принципі вільного самовизначення кожної національності, що входить до неї, утворена договірним шляхом, була ворожа ідеї єдності й неподільності Росії в трактуванні ідеологів Білого руху й була для них настільки ж небезпечною, як і політична незалежність України.

Невід’ємною складовою національної програми Білого руху півдня Росії було також поняття культурного самовизначення українського народу. І в цьому питанні А.І.Денікін і його політичне оточення не змогли далеко відійти від ідейних засад кадетської партії, яка трактувала культурне самовизначення як свободу мови, усіляких зібрань, союзів, установ, що мали на меті збереження й розвиток мови, літератури й культури кожної народності. Рідною мовою передбачалося здобуття тільки початкової освіти [17, с.52–52].

Майже повну ідентичність поглядів А.І.Денікіна з кадетським розумінням культурного самовизначення засвідчило “Звернення головнокомандувача до населення Малоросії”, оголошене 25 серпня 1919 р. [12]. У “Зверненні...” декларувалися: дозвіл кожному мешканцю України користуватися в місцевих установах рідною мовою, вільний вибір мови викладання в приватних школах, право на здобуття початкової освіти рідною мовою, заборона на обмеження стосовно української мови та преси [12]. Тобто, “Звернення...” адресувалося перш за все тим верствам населення України, які були віддані місцевим традиціям і мові, але не підтримували боротьбу за політичне самовизначення української нації.

Разом із тим, практичні кроки органів влади ЗСПР в Україні виявились далекими навіть від задекларованих А.І.Денікіним обіцянок.

Причин, які зумовили подібний розвиток подій, є, на наш погляд, кілька. По-перше, тенденція адміністративної діяльності на територіях, зайнятих білими військами, була, як правило, більш консервативною, ніж

офіційно проголошені гасла, і часто мала відверто реакційні риси [21, с.251]. Навіть сам Денікін згодом змушений був визнати, що “практика дещо змінила основні положення декларації [тобто “Звернення”]...з огляду на наявність у місцевій адміністрації осіб, які вбачали прояви сепаратизму і в побутових особливостях” [15, т.5, с.532]. По-друге, у середовищі співробітників А.І.Денікіна по-різному оцінювались перспективи розвитку української культури. Виразом цих настроїв може слугувати висловлене П.Б.Струве, членом партії кадетів, побоювання, що існування окремої української культури стане загрозою для виникнення “всеросійської культури” й закінчиться “безпрецедентним розколом російської нації” та занепадом могутності Росії [22, с.155]. Член Підготовчої з національних справ комісії С.Г.Грушевський у такому ж контексті звинувачував український рух у дволичності: його наукова й літературна робота завжди була і є прикриттям для іншого виду діяльності – політичної та сепаратистської [6, с.16–17]. У подібному ж світлі зображався й процес розвитку української мови, яка, на думку професора Новоросійського університету І.А.Линниченка, була штучною літературною мовою, відмінною не тільки від загальноросійської, але й від малоросійської мови. Її творці переслідували перш за все політичну мету – використати її як засіб боротьби зі староруською партією (москвофілами) у Галичині [7, с.78].

Таким чином, розвиток української мови й культури свідомо політизувався. Значною мірою цим пояснюються епізоди їх брутального утиску: наказ військового губернатора Одеси О.М.Гришина-Алмазова 30 січня 1919 р. про заборону викладання української (“галицької”) мови та історії й географії України [13], відомий наказ від 16 серпня 1919 р. командувача Добровольчої армії В.3.Мая-Маєвського про заборону шкіл з українською мовою викладання [5, с.283]; численні факти переслідування навіть побутових виявів української культури. Однак це мало виключно негативне значення, оскільки породжувало стихійний опір проти ЗСНР у формі партизанського руху. Не дивно, що більшість отаманів повстанських загонів були вихідцями з національно свідомої інтелігенції (народні вчителі, чиновники поштово-телеграфного відомства, залізничники) [1, арк. 113].

Отже, ідейні основи Білого руху півдня Росії в національному питанні мали характер ліберальної концепції еволюційного перетворення дореволюційної, унітарної та централізованої Росії в нову, демократичну державу, побудовану на засадах децентралізації, тобто запровадження обласної автономії та місцевого самоврядування. Однак аналіз національної програми Білого руху дає підстави говорити про кризу російського лібералізму, в особі членів кадетської партії, який не зміг дати адекватну відповідь на виклик революційної доби. Він не зумів урахувати уроки

революції, що дала поштовх рухам поневолених націй, які й спричинили розпад Російської імперії. Ідеологи Білого руху не виявили потрібної гнучкості, пропонуючи національним районам колишньої імперії територіальну автономію в той час, коли національно-визвольні рухи в них здійснили еволюцію від позицій автономізму й федералізму до ідеї політичної незалежності. До того ж командування ЗСПР досить часто переходило межі романтично-патріотичного пафосу й демонструвало всю глибину імперської психології там, де існувала найменша, реальна чи в перспективі, загроза єдності Росії.

Спосіб розв'язання українського питання Білим рухом півдня Росії був серйозною перешкодою для досягнення порозуміння з українськими національними чинниками, репрезентованими Директорією УНР, що боролися за державну незалежність України. Проте на заваді утворенню єдиного антибільшовицького фронту стояло й негативне сприйняття природи українського національного руху загалом і, як наслідок, категорична відмова налагодити з ним співпрацю. В основі такого стану речей було, на наш погляд, декілька об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Перш за все слід урахувати те, що стрижнем організаційної структури Білого руху були збройні сили й виняткову роль у його становленні відіграло офіцерство [18, с.97]. Військовий характер Білого руху півдня Росії спричинив як його політичну слабкість (негнучкість та невміння йти на компроміс; ставка на силове вирішення будь-яких проблем; віра у вирішальне значення сили в громадянській війні), так і ідеологічну незрілість (домінуючий у середовищі військових консерватизм зумовлював осмислення ними постреволуційної дійсності все ще через призму категорій єдиної імперії). Тобто військовий менталітет білого командування, яке мислило категоричними шаблонами, був його вразливим місцем в ідейно-політичній за своєю суттю громадянській війні.

Важливе значення, на нашу думку, мав і психологічний надлом періоду революції в багатьох військових, які стали очевидцями падіння імперії й розвалу армії. Вина за це покладалась не тільки на більшовиків, але й на сепаратизм національних окраїн імперії, який стереотипно вважався німецькою інтригою й винятково політичним явищем. Саме тому рівноцінним, а то й домінуючим, завданням Білого руху було відновлення єдності Росії, одночасно з поваленням більшовицького режиму. Досить влучно цей феномен відобразив відомий політичний діяч В.О.Маклаков: "У питанні про єдність Росії потрапити під підозру в байдужості до неї рівнозначно тому, як у минулому в очах уряду бути запідозреним у нелояльності до принципу монархії" [10, с.145–146].

Не варто оминати увагою й особистісний фактор. За спостереженням зарубіжних істориків, зокрема Д.Решетара та А.Процик, парадоксальну роль у долі Денікіна як лідера Білого руху півдня Росії відіграло його

напівпольське походження [21, с.61; 22, с.155]. Домігшись високого становища в соціальній структурі саме Російської імперії, він, усе ж таки, постійно відчував сумніви у своїй надійності. Це могло сприяти формуванню своєрідного комплексу меншовартості й прагнення будь-що довести свою приналежність до “великоросійської народності”.

Таким чином, аналіз документів і фактів переконливо свідчить, що особливості ідеології Білого руху стали головною причиною, яка зумовлювала неможливість згоди між ЗСПР та УНР. Основним гаслом, на якому базувалась діяльність Білого руху, було відновлення єдиної та неподільної Росії з певними поступками національностям. Це в принципі зумовлювало неможливість співробітництва з українцями й категоричне небажання керівництва Білого руху давати будь-які історичні прецеденти, шкідливі в майбутньому для єдності Росії самим фактом співпраці із “сепаратистами”, що не дозволило знайти компромісне рішення. З іншого боку, незначні масштаби поступок у національному питанні, несумісні з вимогами постреволуційної доби, не заохочували до співробітництва й керівництво УНР. Агресивний націоналізм та етноцентризм Білого руху відштовхували від нього потенційних союзників та об’єктивно послаблювали антибільшовицький рух півдня Росії.

1. Центральний Державний архів громадських об’єднань України, ф.5, оп.1, спр.153.
2. Государственный архив Российской Федерации, ф.Р-439, оп.1, д.43.
3. Там само, ф.Р – 5955, оп.1, д.3.
4. Билимович А.Д. Деление Южной России на области // Труды Подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. –Одесса: Типография изд-ва “Русская культура”, 1919. – Вып.1. Сборник статей по малорусскому вопросу. – С.106–110.
5. Гражданская война на Украине 1918 – 1920: Сборник документов и материалов / Отв. ред. С.М.Короливский: В 3 т., 4 кн. – К.: Наукова думка, 1967. – Т.2. Борьба против деникинщины и петлюровщины на Украине (май 1919 – февраль 1920 г.). – 918 с.
6. Грушевский С.Г. Краткий очерк политической истории Украинского движения // Труды Подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. – Одесса: Типография изд-ва “Русская культура”, 1919. – Вып.1. Сборник статей по малорусскому вопросу. – С.16–22.
7. Линниченко И.А. Малорусская культура // Труды Подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. – Одесса: Типография изд-ва “Русская культура”, 1919. – Вып.1. Сборник статей по малорусскому вопросу. – С.35–51.
8. Малиновский И. Единая Россия и самостоятельность областей. – Ростов-на-Дону, 1919. – 31 с.
9. Могилянский Н.К. Автономия Новороссии // Труды Подготовительной по национальным делам комиссии. Малорусский отдел. – Одесса: Типография изд-ва “Русская культура”, 1919. – Вып.1. Сборник статей по малорусскому вопросу. – С.111–119.

10. “Совершенно лично и доверительно!?”: Б.А.Бахметев – В.А.Маклаков. Переписка. 1919–1951: В 3-х т. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2001. – Т.1. Август 1919 – сентябрь 1921 / Под. ред. О.Будницкого. – 568 с.
11. Съезды и конференции конституционно-демократической партии: В 3-х т.– М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. – Т.3, Кн.1. 1915–1917 гг. – 831 с.
12. Обращение Главнокомандующего к населению Малороссии // Киевлянин. – 1919. – 21 августа (3 сентября).
13. Приказы военного губернатора Одессы // Одесский листок. – 1919. – 17 (30) января.
14. Речь управляющего отделом пропаганды и отделом законов К.Н.Соколова в Ростове // Одесский листок. – 6 (18) октября.
15. Деникин А.И. Очерки русской смуты: В 3-х кн. – М.: Айрис-пресс, 2003. – Кн.3, Т.4, Т.5. Вооруженные силы Юга России. – 832 с.
16. Раковский Г.Н. В стане белых (От Орла до Новороссийска). – Константинополь: Пресса, 1920. – 341 с.
17. Кувшинов В.А. Кадеты в России и в эмиграции // Новая и новейшая история. – 1995. – №4. – С.44–63.
18. Набатов Г.В., Медведев А.В., Устинкин С.В. Политическая Россия в годы гражданской войны. – Нижний Новгород: Изд-во Нижегородского ун-та, 1997. – 136 с.
19. Ушаков А.И., Федюк В.П. Белое движение и право наций на самоопределение // Проблемы политической и экономической истории России: Сборник статей. К 60-летию профессора В.В.Журавлева. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), РНИС и НП, 1998. – С.102–118.
20. Цветков В.Ж. Белое движение в России. 1917 – 1922 годы // Вопросы истории. – 2000. – №7. – С.56–73.
21. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War. – Edmonton-Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press. 1995. – 202 p.
22. Reshetar J.R. Ukrainian and Russian Perceptions of the Ukrainian Revolution // Ukraine and Russia in Their Historical Encounter: Papers from the first Conference on Ukrainian-Russian Relations held (Oct. 8–9, 1981 in Hamilton, Ont.) / Ed. by P.J.Potichnyj, M.Raef, J.Pelenski, G.N.Žekulin. – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press of Alberta, 1992. – P.140–164.

The article is dedicated to the analysis of national program of White movement at the south of Russia in 1919. The special attention is given to the place of Ukraine in the structure of future Russian state, the influence of the whites' ideology on the relations with Ukrainian People's Republic. It is emphasized that the peculiarities of national program of White movement and its practical realization prevented the formation of antibolshevik alliance with Ukrainian People's Republic.

Key words: *White movement at the south of Russia, Ukrainian People's Republic, national program of White movement, antibolshevik alliance.*